

*KAKABAÝ AMANMYRADOW,
TYA-nyň Işgärler bölüminiň başlygy*

BAÝRAM HANYŇ WE MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINDE EDEBI DÄP MESELELERI

Türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleri, halkynyň wepaly ogullary bolan Muhammet Baýram han hem Magtymguly Pyragy öz döredijilik özboluşlylygy bilen meşhurdyrlar. Bu söz ussatlarynyň çeper sözleri edebiýaty öwrenijileriň ünsüni öňden bári özüne çekip gelipdir. Olaryň çeper pikirlenmesine düýpli aýratynlyklar bilen bir hatarda birnäçe umumylyklar hem häsiýetlidir.

Baýram hanyň we Magtymgulynyň ýaşan hem döreden döwürleriniň arasy bir asyrdan-da gowrak bolmagyna garamazdan, olaryň ikisi-de türkmen halkynyň döwletsizlik, dagynyklyk döwrüniň ejirini gerdeninde çeken, agysyny aglan mertlerdir. Bular çeper döredijilikde Gündogaryň hem-de türkmen edebiýatynyň ýörgünli edebi däplerini dowam etdirmek bilen bu ugurda özleriniň ýoluny goýmagy başarypdyrlar.

Döwrüniň ýiti zehinli şahyry, hanlar hany Muhammet Baýram han XVI asyrdan Merkezi Aziýa, Horasan, Owganystan, Eýran we Hindistan ýaly ýurtlaryň medeniýetiniň biri-biri bilen ýakyn hyzmatdaşlykda ösmegine ägirt uly goşant goşan şahsdyr. Ol türkmen, pars, hindi dillerinde ýazan ajaýyp eserleri bilen halklary biri-birlerine golaýlaşdyrypdyr, doganlaşdyrypdyr, dostlaşdyrýan gatnaşyklaryň köprüleriniň döremegine ýol açypdyr. Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary onuň döredijiliginiň täji hasaplanylýar. Şahyr gazallarynyň üsti bilen özüni hakyky joşgunly lirik, romantik hökmünde görkezip bilipdir. Baýram han orta asyr edebiýatynyň arzuwçyl ideýalary bilen dem alýardy.

Baýram han, birinjiden, Gündogaryň nusgawy sygryýetiniň oňat däplerini öz döredijiliginde ussatlyk bilen dowam etdirip ösdüren bolsa, ikinjiden, uly baýlyga eýe bolan türkmen halk döredijiliginiň akgyňlylygyny, çeperçiligini giňden ulanmagy başarypdyr. Şeýle hem, Baýram han hindi halkynyň milli köklerinden üzňe bolmadyk özboluşly türkmen edebiýatyny döretmek bilen, onuň dünýä

edebiyatynyň umumy hazynasyna goşulyp gitmegine uly itergi beripdir.

Esasan, pars we türkmen dillerinde gazallar, rubagylar, kasydalar, kytgalar we ferdler döreden Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary özleriniň many- mazmunynyň we tematikasynyň köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallary yşky-liriki, watansöýüjilik, öwüt-nesihat, ynsanperwerlik, mertlik, dost-doganlyk, harby-gahrymançylyk temalarda döredilendir.

Baýram han Gündogaryň özünden öňki edebi sütünleriniň edebiyata getiren edebi däplerini dowam etdirdi. Magtymgulynyň döwründe bolsa «orta asyrlardaky beýik döwletler hem, onuň köşk edebiyaty hem, uly akaba öwürülen ulama şahyrlar hem ýokdy¹». Magtymgulynyň döwrüniň galagoplugy edebiyata gündelik durmuş hakynda real pikirlenýän gahrymany berdi. Magtymgulynyň realizmi romantikliginden güýçli çykyppdyr. «Magtymguly birden üç-dört sany çeperçilik ulgamynyň çaknysygynda ýaşan şahyrdyr. Şahyryň liriki gahrymanynyň häsiýetindäki çylşyrymlylyk hem hut şu ýerden gelip çykýar. Bu gahryman bir görseň, takwa adam, bir görseň, ruhubelent, bir görseň, arzuwçyl hyýalbert, bir görseň, satirik-realist, bir görseň, adamyň mistiki tebigatyna geçýän sopy, garaz, häsiýetde diýseň öwüşgin köp²». Özünden öňki edebiyaty, onuň görnükli wekilleriniň döredijiligini gowy bilendigini, haýsy eserleri okap, ylham alandygyny aýratyn sarpa goýup belläp geçen sygrynda Magtymguly Baýram han bilen bir döwre, bir çygra degişli bolan, ençeme eserleriň awtory Muhammet Zahyreddin Babyry ýörite hatyralaýar:

Damegandan ýörgen ussat Nowaýy,
«Çar diwany», «Perhat-Şirin», rubaýy,
Zahyreddin Babyr «Mizan öwzany»,
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.³

¹ Täjimow A., Andalybyň döredijiliginde edebi däpler we şahyрана gözlegler, Aşgabat, 2011, 63s.

² Annamuhammedow M., Magtymguly, gizlin syryň bar içde... – Aşgabat, 1994, 11 s.

³ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, –Aşgabat, «Ylym», 2013, 69 s.

Baýram hanyň her sözi çeperçilik serişdesi hökmünde sünnälenip döredilen edebi mirasyndan Magtymguly ýaly milliligi söýen şahyryň bihabar bolmagy mümkin däl.

Magtymguly ähli türkmen tire-taýpalary üçin düşnükli bolan dilde eser ýazyp, durmuşyň wagty ýeten meseleleriniň iň dogry ýol bilen çözülmegine il-günüň ünsüni çekipdir. Şeýdip, Magtymgulynyň döredijiliginde realizm diňe watançylyk, agzybirlik hem durmuş lirikada ýüze çykypdyr. Şahyr goşuk-murapbaglaryndan başga-da, gazallar, muhammesler, müseddesler, müsemmenler ýazyp, joşgunly romantikligini, özünden öň kitaby stilde eser ýazanlardan kem oturmaýandygyny görkezipdir. Magtymguly gazal žanrynda «Gaşy ýaý» (7 beýt), «Gan çykar» (8 beýt), «Sed jan, eý, dost» (7 beýt), «Bikararam, dogrusy» (5 beýt), «Äleme belgilidir» (7 beýt), «Bu ne terhos-töwelladyr» (7 beýt), «Huny bardyr» (9 beýt), «Ballar mesgeni» (6 beýt), «Sylmaý boldum» (7 beýt), «Görmüşem» (7 beýt), «Meňli ýarymdan» (7 beýt), «Pany-jahan gerekmez» (12 beýt), «Namysaryma» (6 beýt), «Daşymyza» (8 beýt), «Türkmen binasy» (9 beýt), «Betnam olur» (5 beýt), «Sözlerim» (3 beýt), «Unudar ol ýoluny» (6 beýt), «Tä algança gözüni» (12 beýt), «Habar, eý, dost» (7 beýt), «Ruýy-syýadan gaýry» (7 beýt), «Jahan senden bihabar» (7 beýt), «Zyýan görse» (7 beýt), «Myhmanydyr» (7 beýt), «Köňül» (7 beýt), «Birniçe mysal» (aýdyşyk gazal, 13 beýt) ýaly gazalary düzüpdir. Şahyryň tekstologik taýdan iň ygtybarly hasaplanýan 2013-nji ýylda çap edilen iki tomlugynda berlen 26 sany gazalynyň ýarysy – 13-si 7 beýtlilik, 3, 9, 13 beýtlilik gazallara bir-birden, 5, 6, 8, 12 beýtlilik gazalaryň hersine iki-ikiden mysal berlipdir. Baýram han hem Magtymguly ýaly gysga gazallar ýazmagy gowy görüpdir, emma onuň döredijiliginde has ileri tutany 5 beýtlilik gazallar bolup, ikinji orny 7 beýtlilik gazallar eýeleýär. Gazalda ýüzlenmeli beýdiň orny Magtymgulyda, köplenç, ilkinji hem iň soňky beýtliler bolsa, Baýram han, esasan, ilkinji hem ortanjy ýa-da soňkynyň öň ýanyndaky beýtdä ýüzlenme ulanyypdyr. Adatça bolşy ýaly, gazalaryň dili düşünmesi kyn kitaby stildedir. Olar tematika taýdan, esasan, dini, sopusylyk mazmunlydyr. Emma Magtymgulynyň gazalary Baýram hanyň bu žanrda döreden eserlerine garanda has düşnüklidir. Hatda şahyr «Äleme belgilidir» gazalynda

sopuçylyk şygryýetiniň ýörgünli keşplerini hakyky durmuş baradaky mazmun bilen ussatlarça sepleşdirýär we özi barada anyk taryhy ýer, ýurt, halk atlaryny getirip maglumat berýär. Meselem:

Dostlar-a, dostum meniň jandan şirin söýgülidir,
Jan kibi pynhan jahanda äleme belgilidir.
... Gaýry-le bezm eýleýip, eýlese hoş köňlüni ýar,
Mejlis içre ýat edip diý: «Ol garyp gaýgylydyr».
... Bilmeyen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.¹

Baýram hanyň biziň günlerimize gelip ýeten şygrylarynyň sany köp bolmasa-da, olar özleriniň ýiti manylylygy we kämilligi bilen tapawutlanýarlar. Aýratyn hem, şahyryň gazallarynyň liriki gahrymanlary orta asyrlaryň beýleki şahyrlarynyňky ýaly owadan, ýöne zalym we biparh magşuk hem-de jogapsyz söýginiň oduna ýanyp-köýýän magşuk hökmünde orta çykýarlar.

Baýram hanyň döredijiliginde onuň öz durmuşyny, dostlaryny, döwrüniň möhüm wakalaryny aňladýan käbir goşgulary hem duş gelýär. Muňa mysal hökmünde Gandagaryň alynmasyna bagyşlap ýazan we häzirki wagtda ýiten hasaplanýan «Fethnama» kitabyndan bölek kasydany, ýakyn arkadaşy Ýarmuhammede bagyşlap ýazan goşgusyny görkezmek bolar.

Baýram hanyň döredijiliginiň esasy aýratynlyklarynyň biri-de onuň boýdan-başa diýen ýaly mulammag şekilinde ýazylanlygydyr. Mulammag «dürli reňkde bezelen, ýalpyldadylan» diýmegi aňladyp, edebiyat nazaryýetinde şygry düzmegiň bir görnüşini aňladýar. Onda goşgynyň bir setiri ýa-da bendi bir dilde ýazylyp, beýleki setiri ýa-da bendi başga bir dilde döredilýär. Şeýle hem, bir goşguda üç ýa-da dört diliň gatyşdyrylmagy-da mümkindir. Bu görnüşde ýazylan goşgulara «şir-u-şeker» («süýt we şeker») hem diýilýär. Ol edebi döp gadymy döwürlerden bäri Gündogar edebiyatynda dowam edip gelipdir. Bu Baýram hanyň türkmen dilindäki gazallarynda has-da aýdyň görünýär. Meselem:

¹ Şol ýerde, I jilt, 14-15 s.

Gähi Mejnun dek junun etrafydan bihut bolup,
Hatyrýňa ýetmegen agaz ile enjam il.

Gähi kisret wahşaty-etrafydan diwanawar,
Halk era zahyr kylyp, hem küfr-u hem yslym il.

Ýa-da:

Eý, häki astanyň bolup mejmagy-rüsül,
Jemgy rüsülge mihri-ruhuň hädiýi-sübül.

Senden tapyp sagadat köwneýin uly-kiçik,
Eý, lutf ile bagys ijady jüzw-u küll¹.

Şu usulda, iki diliň sözleri gatyşdyrylyp ýazylan bentler Magtymgulyň eserlerinde-de bar. Meselem, şahyryň «Iki helalan» we beýleki şygrylarynda şeýle setirlere gabat gelýäris:

Röwende-ýu aýende, Zyban seni guýende, Mydam olup juýende,
Dil seniň çün nalanan.²

Dermendeýem, mätäjem,
Şermendeýem, gallajam,
Bu gün üç gündür, ajam,
Awum bergin, ýa Aly!³

Eserlerini giň halk köpçüligi üçin döreden Magtymguly gadymy türkmen goşugynyň taryhy ähmiýetine aýdyň göz ýetiren, ony başyna täç edinen täzelikçi şahyrdyr.

Muhammet Baýram hanyň yşk-söýgi temasyndaky gazallary aňrybaş derejede dünýewi hasaplanýar. Onuň gazallarynda diňe bir ýar jemaly wasp edilmän, aşygyň azaplary arkaly söýgä wepalylyk, ähte ygrarlylyk ýaly düşüňjeler ündelýär.

Baýram hanyň gazallarynyň özboluşly aýratynlyklarynyň biri hem onuň birnäçe gazallaryny Gündogaryň goşukçylyk döplerinde

¹ Baýram han Türkmen diwany. Aşgabat, MGI, 2013, 341 s.

² Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013, 272 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 341 s.

döretmegidir. Baýram hanyň çeperçilik gözlegleri, döredijiligi bilen gyzyklanar edebiyatçy A. Bekmyradow onuň eserlerinde türkmen edebiyatynyň ençeme asyrlap ýüzüniň tuwagy bolan goşuklaryň gabat gelýändigini belläp geçipdir.

Şahyryň iň çeper, dili sada we düşnükli gazallary türkmen edebiyatynyň bogun ölçeginde döredilipdir. Olary aruzda hem, oguz edebiyatynyň bogun ölçeginiň galypynda hem okamak mümkindir. Has takygy, şahyryň «Handanginäm», «Ha ynan, ha ynanma», «Käski» ýaly birnäçe gazallaryny hem gazal görnüşinde, hem-de goşuk görnüşinde okamak mümkin. Meselem:

Eý, çemeni-jan era,
Serwi-huramanginäm!
Ömür gülüstanyda,
Gunçaýy-handanginäm.

Gözge meni ilmegen,
Bir nazary kylmagan,
Könlüm alyp bilmegen,
Dilberi-nadanginäm.

Hem özi ýagşygine,
Hem gözi ýagşygine,
Hem sözi ýagşygine,
Ýary-suhandanginäm.

Eý, yüzi gül-gülgüne,
Weý, saçy sünbülgine,
Kylma tagapylgine,
Bolma puşýmanginäm.

Eý, kaddy çabikgine,
Weý, lebi näzikgine,
Weý, sözi ötrükine,
Wagdasy ýalganginäm.

Wäsitleýi-döwleti,
Waslyň eger bolmasa,
Mähneti-hijran era,
Çykgysydyr janginäm!

Ger ser-u samanginäm,
Bar idi Baýram burun,
Yşk gelip galmady,
Ol ser-u samanginäm.¹

Görnüşi ýaly bu gazalyň diňe soňky iki beýdini hasap etmeseň, galan beýtlerini goşug görnüşinde okamak mümkin. Bu aýratynlyk Baýram hanyň öz döredijiliginde türkmen nusgawy edebiyatynyň gadymdan gelýän edebi däplerini ussatlyk bilen ulanmagy başarandygyny görkezýär. Beýik Magtymguly hem bu ýoldan kemal tapdy.

¹ Baýram han Türkmen diwany. Aşgabat, MGI, 2000, 47 s.